

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Администрация Каа-Хемского района

МБОУ СОШ № 2 им. С.К. Тока, с. Сарыг-Сеп Каа-Хемского района Республики Тыва

СОГЛАСОВАНО

Зам директора по УВР

 Самчид-оол Х.С.

31.08.2023

УТВЕРЖЕНО
директор

Приказ № 1/23
от "01" "09" 2023

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по предмету «Родной литературе»

для 7 - 9 классов

ФИО учителя-предметника составителя рабочей программы Минчит-оол Саяна Маскай-ооловна

Категория высшая

Монгуш Чойгана Леонидовна

Учебный год: 2023 - 2024

Сарыг-Сеп 2023

Тыва чогаалды өөредиринге тайылбыр бижик.

Пояснительная записка программы обучения тувинской литературе.

5-11 класстарның тыва аас чогаалы болгаш литературага чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгеге хамаарыштыр РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге, сорулгаларынга даянып, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун 2012 чылда үндүргени «Төрөөн чогаалга күрүнө стандартының» сорулгаларынга болгаш негелделеринге дүүштүр кылдырган.

Тайылбыр бижикте ортумак (долу) ниити өөредилге системазында тыва чогаал эртемниниң ниити характеристиказын берип, үндезин өөредилге планында туружун тодараткан. Кол ниити өөредилгениң системазында тыва чогаалдың ролун айтып, нити өөредилгениң өөредилге-кижизидилгелиг сорулгаларынче болгаш негелделеринче кичээнгейниугландырган. Чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгениң тыва чогаал эртеминге вариативтиг программа ажылдап кылырының уг-шиин тодарадып турар. Программаларның база өөредилге номнарының авторлары бердинген чижек программаның утка болгаш тургузуунга, темаларны өөредириниң дес-дараалашкаанга, ооң иштики хемчээлинге, өөреникчилерниң билиин хынаарынга хамаарыштыр боттарының көрүжүн илередип болур.

Чижек программаның тургустунган кезектери: «Тайылбыр бижик», «Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары», «5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу», «Тыва чогаал эртемин өөредириниң түңнелдери», «Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглериниң характеристиказы», «5-11 класстарга тыва аас чогаалының болгаш литератураның чижек программасы» деп кезектерден тургустунган.

Тыва чогаал өөредириниң сорулгалары болгаш өөреникчилерниң чедип алыр билиглериниң түңнелдери бот-тускайлаң, предметтиг болгаш метапредметтиг угланыышкынның чадаларлыг бердинген.

Аас чогаалы болгаш литература кижилерниң медреселин сайзырадырынга, сагыш-сеткилин байыдарынга, аажы-чаңын хевирлээринге, чоннун чаагай чаңчылдарын эдереринге аажок улуг салдарны чедирип турар, ынчангаш оларны уран чүүлдүн өске-даа хевирлери-биле холбаштырып өөретпишаан, дараазында **сорулгаларны салган:**

-Тыва улустун шаандагы болгаш амгы амыдыралы-биле, хосталга, аас-кежик дээш чоннун демисежиپ чораанын өөреникчилерге таныштырар, төөгүчү ёзу-биле угаап өөредир.

-Россияның хой националдыг улустарының акы-дуңма харылзааларын, кожа-хелбээ чурттар, депшилгелиг чоннары-биле харылзааларын көргүскен чогаалдар-биле чалыыларның интернационалчы, патриотчу кижизидилгезин быжыктырар.

-Улустуң аас чогаалының, литератураның курлавырларын аныяк салгалды чаагай идеалдарга, улусчу моральга, уjur-чурумга, төрөөн чуртунга, чонунга, төөгүзүңгө чоргааралды, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга гуманизмчи хамаарылгалыг болурунга кижизидеринге ажыглаар.

-Тыва литература амыдыралга тура-соруктуг, омак-сергек, бурунгаар чүткүлдүг, хей-аъттыг, күш-ажылга болгаш эстетикага кижизидип, ону алдаржыдып өстүреринге чепсек болур.

-Улустуң аас чогаалының, литератураның теоретиктиг билиглерин быжыг шингээттиргеш, оларны амыдыралга ажыглап билиринге өөредир.

-Чогаалдарның идеялиг утказын, уран-чеченин медресидип, уран номчулгага быжыг хандыкшылдыг болурунга өөредир.

-Үе-үеде тыва литератураның шиитпирлеп турганы хөй айтырыгларын тыва чогаал эртемнинин башкылаашкынынга чаа чогаадыкчы, тывыңгыр, ханы билии, хей-аът киирикчи эрудициязы, бодунуң үлегерлиг чоруу-биле өөреникчилерниң дилеп тывар, сонuurгалдыг ажылдаарын чедип алып.

5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң ниити характеристиказы.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарыңга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнериниң бирээзи. Ук эртемнерни өөөдириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңының үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңының үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарыңа, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарыңа, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшकिनниг эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билир кылдыр өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп турар. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралыңа, чугаа культуразыңа, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемниң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртемниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол нити школага улам сайзырадып, литература – уран сөстүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориязында уран-чечен аргаларны кол ниити өөредилгеге школаның 5-6 класстарыңа ханы өөредир. Кол ниити өөредилгениң 7-8 класстарыңа өөреникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөредир.

8-ки класска өөреникчилерниң номчулга культуразын улам бедидип, чогаалдыкчы арга-шинээн сайзырадыр үези: долгандыр турар амыдыралды эскерип, ону ханы сайгарып, чогаалчыларның намдарындан төөгү ужур-уткалыг арыннарын өөренип, чогаалдарның утказын делгем сайгарып өөредир. Программаның кол кезээнге элээди уругларның назы-харыңа дүүштүр проблемалар көрдүнгөн мөзү-бүдүш, этика темаларыңа

бижээн чогаалдар турар. Чечен чогаалга кижини, ооң иштики делегейин чуруурунун аргаларын көргүскөн чогаал теориязының айтырыгларын өөренир. Сөзүглелди бот-угланыышкынның сайгарар, чогаалдарны сөстүн уран чүүлүнүн онзагай хевири кылдыр үнелеп билирин чедип алыр.

9-ку класска мурнунда өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдар, түңнээр. Литератураны бөлүктөп өөрениринин системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүн үе-чадаларының хуваалгазын, сайзырап келгенинин база чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнезин база ооң литература төөгүзүндө туружун медресеп билиринге чаңчыктырар.

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң 10-11 класстарына тыва чогаалды үндезин, филологтуг профильдиг болгаш филологтуг профильдиг эвес класстар деп чарып өөредип турарын барымдаалап өөредир.

10-11 класстарга тывап чогаал программаның кол сорулгазы – уругларның чогаал талазы-биле эге болгаш ортумак класстарга алган билиин улам ханыладып, школаларның тус-тус угланыышкыннарына дүүштүр өөредип таныштырары. Чаа үениң школалары үстүкү класстарга ниити (үндезин) билигнің, профильдиг хандыр өөрениринин дээш оон-даа өске углангышкыннарга дүүштүр өөренирин сүмелеп турар болганда, үстүкү класстарның өөреникчилеринге тыва чогаал талазы-биле билигни чаңгыс-аай программа-биле бээри болдунмас.

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң 10-11 класстарына амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарына даянып, чоннун ёзу-чаңчылдарын, үзел-бодалдарын көргүскөн, уругларның эстетиктиг таалалын оттурар, делегей көрүүшкүнүнче, ниитилел сайзыралынче, кижилер аразында харылзааларның болгаш амыдыралдың кол философчу утказынче уланган критиктиг боданыышкынын сайзырадыр чогаалдарны шилээн.

Үстүкү класстарга литература-теориялыг, литература-критиктиг ажылдарны бот-тускайлаң номчуп сайгартыр. Литературлуг угланыышкыннарның ылгавырларының дугайында теоретиктиг билиглерни делгем өөредир. Чогаалдың идея-тематиказын, уран-чеченин өске эртемнер-биле холбап, ханы сайгартыр. Аас болгаш бижимел чугааның нормаларын сагып, эртем-шинчилел ажылының эге билиглеринге өөредир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланыышкынның бот-тускайлаң ажилдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонuurгалын идекпейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

(Место курса «Родная литература» в учебном плане)

2023-2024 өөредилге чылында класска **тыва чогаалды** өөредиринге өөредилге планында неделяда 1 шак бердинген болгаш 34 өөредилге неделясында 34 шакта программаны долузу-биле өөреткен турар ужурлуг.

Тыва чогаал эртемин өөредиринин түңнелдери

Өөредилгениң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөреникчинин бодунуң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөренириң бодунуң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөрениринин чугулазын, чаа билиглер шингээди алырын медреселдиг-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга худа болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижинин ажил-херээнин дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрениринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөрениринин бот-тускайлаң, коммуникативтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

7 класс – 34 ч.

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Чеченнерниң сөнү			
Улустуң аас чогаалы	Литература – амыдыралдың көрүнчүү. Маадырлыг эпос: «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».	2	Ниити ажылдаары: чогаалчының ажыл-чорудулгазын аас-биле чырыдары. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске херирлери-биле харылзаазын илередири. Бодунуң номчаан чогаалыңа үнелел бээри. Чечен чогаалда омур-хевирлерниң болгаш болушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири. Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа-Херел». Бөлүктөп ажылдаары: маадырлыг тоолдуң онзагайын тодарадыры. Ниити ажылдаары: маадырлыг тоолдуң тема, идеязын тодарадыры. Маадырларның омур-хевиринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деннелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдуң улустуң аас чогаалында туружун болгаш утказын тодарадыры. Маадырлыг тоолда кыс кол маадырның өске омур-хевирлерниң маадырлыг

	<i>Литература теориязы: маадырлыг эпос</i>		чоруктар кылырынга эрес-дидимин ажыдары. Маадырлыг тоолдарның (эпостуң) тема болгаш идеязын тодарадып билири, дылдың чурумалдыг аргаларының салдары, бойдус чурумалының, портреттин, детальдың эпостуң утказын тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалының, портреттин, детальдың идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири.
Аас чогаалының салдары-биле			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В.С. Серен-оол «Каң-кыс» М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал»	2	Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Бөлүктеп ажылдаары: чогаалдың жанрын, тема, идеязын, сюжедин, тургузуун тодарадып, сайгарып билири. Маадырлыг тоолдуң кол маадыры Бора-Шээлей биле Каң-кыстың омур-хевирлерин деңнеп сайгарары. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. Маадырлыг тоол биле авторлуг тоолдуң ниити болгаш ылгавырлыг талаларының дугайында чугааны чорудары. Маадырлыг биле авторлуг тоолдарның ниити болгаш ылгавырлыг талалаын бадыткалдыг сайгарып билири. М.Б. Доржунуң «Аас чогаал» деп шүлүүнүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянның номчулга. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги». <i>Литература теориязы: чогаалдың тема</i>	2	Тоожунуң тема болгаш идеязын илередип билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелелди берип билири, оларның чогаалдың идеялиг ужур-утказын ажыдарынга салдарлыын тодарадыры. Бөлүктеп ажылдаары: чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Харыылап тура, бодунуң бодалын, туружун шын база бадыткалдыг илередип билири. Словарь-биле ажыл. Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылып билири.

	<i>болгаш идеязы</i>		«Тема» болгаш «идея» деп терминнерни билири.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Дожоогийн Цэдэв. Шүлүк «Улуг Гобиде өг» (Очулгазы Ю.Ш. Кюнзегештии) М.Б. Доржу «Аас чогаал».	1	Сөзүглелдин аянынг номчулгазы. Шүлүктүн сайгарылгазы: идеялиг утказын ажыдып билири. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы кылыры: чоннун ниити, бот-тускайлаң чаңчылчаан культуразының онзагайы. Шүлүктүн темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянынг номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың улустун аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Мен – чаа Тываның оглу мен			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү». С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдун тоожузу».	6	С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп романының бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Романның маадырларының болгаш сюжединиң төөгү-биле холбаалыы. Маадырларның омур- хевиринге, аажы-чаңыга үнелел бээри. Романның утказын ажыдарынга омур-хевирлерниң салдарын сайгарган чугаага киржири. Романның бижиттингенинге хамаарыштыр төөгүлүг үндесиннерни өөренип көөрү. Бот ажыл: номчаан чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузуп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып билири. Ниити ажылдаары: темага хамаарыштыр бижимел дыңнадыгны белеткээри. Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга өөреникчиниң бодунун бадыткалдыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары. Тыва литературада С.А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалының ужур-утказы болгаш туружун тодарадыры. Чогаалдың сюжединде маадырларның төөгүлүг болуушкуннар- биле харылзаазын тодарадыры. Романның сюжединиң болгаш омур-хевирлер системазының онзагайын илередири. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын илередири. Романда езу-чаңчылдарның, чүдүлге-

	Б.Д. Ховенмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?»		сүзүглелдин маадырның кижиге болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, уjur-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Чогаалдың кол маадырының салым-чолунга езу-чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин киржилгезин тодарадыры. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижинин делгелгези-биле таныжылга. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрү тывары). Чечен чугааның темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Чогаалдың идеязын илередиринге кол маадырның омур-хевиринин болгаш дылдың уран аргаларының салдарын тодарадыры. Чогаалды сайгарары.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	С.Р. Элляй. Шүлүк «Экии, тыва чонум!» (очулгазы Ю. Ш. Кюнзегеш)	1	Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалда национал онзагай деп билиишкин-биле ниити таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы-биле онзагайынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренири. Чогаалдың уjur-утказын көргүзеринге лириктиг маадырның ролун илередири. Шүлүктү сайгарары.
Угаан болгаш сеткил			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругта». О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ылар».	4	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижинин аразында харылзаалыын тодарадыры. Кол маадыр Дукарның, оон психологтуг байдалын тодарадып, анаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири. Чогаалдың адының уjur-утказын, детальдарны көргүскенинин салдарын тодарадыры. Чечен чугааның сюжедин, көдүрттүнген чидиг айтырыгларны тодарадып билири Эжеш ажылдаары: шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың сайгарылгазы. Шүлүктүң кол нарын айтырыын тодарадыры. Бойдус камгалалының темазын

	К-Э. К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг». Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол». <i>Литература теориязы: чечен чугаа дугайында билиг</i>		чогаалда чырытканының онзагайын сайгарары. Шээжи-биле аянынг номчулга. Чогаалда авторнуң бот-тускайлаң тоожуушкун аянының онзагайын илередип билири. Чурттуң төөгүзүнүң чидиг айтырыгларын көргүзери. Кол маадырның овор-хевириниң сайгарылгазы. Тоожунуң сайгарылгазын кылып тура, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири. Өөрөнгө чогаалынга даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнөзине хамаарыштыр маадырның сүзүктөрүн илередири. Чечен чугааның бичии маадырының психолгуг болгаш эмоционалдыг байдалдарын тодарадыры. Мөзү-шынар темазын авторнуң ажытканы. Чечен чугаа – улуг эвес, биче хемчээлдиг проза жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Чечен чугааның проза жанрының өске хевирлеринден ылгалын тайылбырлап билири.
Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу». О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал».	6	Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаалдың маадырларынга болгаш болуушкуннарынга авторнуң хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның овор-хевиринге үнөлө берип, ооң өскелерге бот-башкарып өөрениринге кижизидикчи салдарын тодарадып билири. Эжеш ажылдаары: чогаалдың темазын болгаш идеяын бодалын тодарадып билири. «Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейиниң (психологиязының) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередип билири. Номчаан чүүлүн чоок кылдыр эдerti чугаалаары (Адар-оол болгаш Марусяның аян-чоруу, бойдустуң берге байдалдарының үзүнде боттарын алдынып билири). Найырал темазын чураанын ажыдып, сайгарып билири.

	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Сарыг-оолдун плантациязы». М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш». И. Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай». <i>Литература теориязы:</i> тоожу, композиция болгаш сюжет.		Чечен чугааның анализи. Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып, чогаалда пейзажтың салдарын билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири. Матренаның омур-хевиринге даянып, дайын темазынга тодаргай беседаны чорудары. Салгалдар аразында харылзааны чогаал сөзүглелиниң ажыдып шыдааны. Орус херээжен маадыр Матренага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары-биле илередип билири. Чогаалчы И.Иргиттиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Өөрөнгөн литература теориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып, сөзүглелдин анализин кылып билири. Чогаадыкчы ажыл: бердинген темага чогаадыг бижиб билири. Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Тоожу биле чечен чугааның ылгалын тайылбырлаары. Литература теориялыг кол терминнер, билиишкиннер-биле таныжып, чогаалды сайгарарынга ажыглап билири.
Поэтиктиг одуруглар			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга». А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга».	2	Лириктиг чогаалды аянның номчуп билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры, дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрээн дылын өөренириниң чугулазын бодунуң билип турары-биле, бодалдарын бадыткалдыг чижектерлиг, илередип билири. Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижиниң овурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг-бүлөде, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап,

	М.А. Кужугет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар». Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг». <i>Литература теориязы:</i> шүлүк дугайында билиг.		билири. Шүлүктүн идеязын ажыдарынга чурумалдыг аргаларның салдарын сайгарылгага чорудары. Шээжи-биле аянный номчууру. Кижилерниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң туружу-биле тодаргайлап билири. Шүлүктүн кижизидикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары-биле бадыткап билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын ажыдып билири. Шүлүктүн идея болгаш пафозун тодарадып тургузуун сайгарары. Шүлүктүн идеялиг утказын ажыдарынга бойдус чурумалы болгаш дылдың уран-чечен аргаларының салдарын тодарадыры. Өөрөнгөн литература теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээл болгаш өске-даа билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип билири.
Бодунарның төөгүлүг өөренилери			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр». Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга». О.О. Сувакпит. Баллада «Сат Бүрзекей	2	Чогаалдың тема болгаш идеязын төрөөн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни. Шүлүктүн шээжи-биле аянный номчулгасы. Шүлүктүн төөгү-биле холбаалы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема илередиринге салдарын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Шүлүктү аянный номчууру. Шүлүктүн төөгүлүг болуушкуннар-биле харылзаазын

	дугайында баллада».		тодарадыры. Чогаалдың уран чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры. Лириктиг шүлүктүң сайгарылгазы: хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Чогаалды аянның номчууру.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей». <i>Төлевилел-биле ажыл</i>	2	Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбап сайгарары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу харыылыг сайгарылгалыг чугааны чорудары. Бот хуузунда «Роман жанрының жанр талазы-биле онзагайлары» деп темага төлевилел кылыры.
Тыва шии чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Драма «Он бир». <i>Литература теориязы: шии чогаалы</i>	3	Чогаалдың тема болгаш идеязын илередип билири. Шиини рольдап аянның номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге огаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шииниң маадырларынга тус-тус характеристика бээри. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрни тывары). Шии чогаалының онзагай талаларын сайгарып билири, маадырларга тус-тус үнелел берип өөренири.
	Катаптаашкын, курлавыр	1	
	Ниити	34	

8 класс – 34 ч.

Эгенийн ады	Программанын ужур-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Тандым турда, тандаш-ла мен			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Уран сөс дугайында С. А. Сарыг-оол. Поэма «Улуг-Хемим». <i>Литература теориязы: шүлүглел</i>	4	Чечен чогаал кижиниң иштики делегейин база ону долгандыр делегейни шинчилээринге онзагай салдарлыг уран чүүлдүн бир хевири дээрзин илередир. Кижиниң мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге, угаан-болдалының делгемчииринге чечен чогаалдың салдарын, күштүг талаларын билип турар. Ниитилелдин болгаш чогаалчының чогадыкчы көрүжүнүн аразында харылзалыын тодарадыр. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Ниити ажилдаары: лириктиг маадырның омур-хевирин болгаш улуг хемниң чурумалын көргүскениниң онзагайын сайгарып ажилдаар, ук омур-хевирлерниң чогаалдың идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Таблица-биле ажилдаары: шүлүглелдин композициязы-биле ажилдаарын билир. Хемниң омурун, чурумалын көргүскен өске чогаалчыларның ажилдары-биле деңней сайгарып, ажилдап билир. Чогаалда илереттинген бодалдың төрөөн чериниң төөгүзү, сайзыралы-биле холбаалын тодарадыр.

	Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүн кижизи мен». М. Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзири».	Практиктиг ажылдаары: өөрөнгөн литература теориялыг терминнер, билиишкиннерни ажыглап билир. Чогаалды аянынг номчууру. Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүн бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин сайгарып билир. Лириктиг маадырның оворунга, оон миннишкиннеринге үнелел бээр. Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга авторнун оворунун салдарын тодарадып билири. Шүлүкте мөзү-шынар – философия, эстетика темазынга хамаарышкан айтырыгларни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап билир. «Чөөн чүк» деп билиишкинниң утказын чогаалчының делгем ажыглаанын тодарадып билир. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадыр. Чогаалды сайгарары: чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Жанр талазы-биле онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадып билир. Лириктиг маадырның овор-хевиринге үнелелди берип билир. Амыдыралдың үнезин илереткениниң онзагайын, чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадып билири. Новелланың темазын болгаш идеяныг ужур-утказын тодарадыр. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң овор-хевирлерин чергелештир сайгарып билир. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадып билири. Улугларның өөредиглиг чагыгларын сактып ап, хүлээп билир. Тыва литературада новелла жанрының сайзыралынга чогаалчының үлүүн илередип билир.
--	--	--

	С. С. Сюрион-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик» . М. Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүттүң ужары». З. А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».		Шүлүктүн тургузуунун онзагайын, уран чурумалдыг аргаларының дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир. Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин, овурун база Хут ужарының чылдың аңгы-аңгы байдалдарын дылдың чурумалдыг аргаларының, чогаалчының бижиир аргазы болгаш арга-дуржулгалыы-биле илереткенин тодарадып билир. Хүт чурумалын болгаш болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарып билири. Чогаал темазын болгаш идеязын ажыдарынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдырын тодаратпышаан, чогаал сайгарылгазын күүседир. Кижин биле бойдустун аразында быжыг харылзаалыын, шүлүктүн философчу утказын илередип билир. Лириктиг маадырның овурунга, ооң бот-хуунун иштики минниишкининге үнелел бээр. Мөзү-шынар, чараш чүүлдү хүлээп алыр дугайында айтырыгларны сөзүглелден алган бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажи. Чечен чугаа «Таңды кежи».	3	Бөлүктөп ажылдаары: чечен чугааның темазын болгаш идеязын, ооң композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тодарадып, идея ажыдарынга салдарын сайгарып билир. Тоожукчу маадырның, Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның омур-хевирлерин, оларның өөредиглиг чугааларының чогаалдың идеязын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг ажыдып билир. Чоннун ёзу-чаңчылдарын шингээдип, амыдыралга

	3. С. Байсалова. Чечен чугаа «Тайга ээзи»		ажыглап чоруурунга, бүгү амылыг амытаннарга хумагалыг болурун шингээдир. Чогаалга план тургузуп билир база план ёзугаар чогаалдың утказын эдерти чугаалап билир. Чогаалды ниити сайгарарынга киржир. Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, литературлуг үндезинниин тодарадып билир. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыр, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөрениринге чаңчыгар. Чечен чугааның идеялиг сорук кииришкинниин, «эр сөс» деп билиишкинниң утказын тодарадып билир. Чогаалчының дылының болгаш бижиириниң аянын илередип билир, оларның чечен чугаага уран дээштиин тодарадып билир. Чогаал сөзүглелинге даянып, ханы, сайгарылгылыг угаап боданып чаңчыгар, бодалдарын хостуг илередип билиринге өөренир.
Тараам турда, тодуг-ла мен			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилилгелиг эгелер)	2	«Тараа» деп чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадыр, сайгарып билир. Кол маадыр Суванның омур-хевирин тодарадып, ада кижизидилге дугайында чугааны тургузуп өөренир. Чогаалга план тургузуп, долу, кызыра азы шилилгелиг эдерти чугаалаар. Чогаалда найырал темазын чырытканын илередип билир. Бот-тускайлаң ажылдаары: чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажылдап билир. Аас, бижимел ажылдарны күүседип чаңчыгар.
Россия чоннарының литературазы. Делегей	А. С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол) (шилиттинген эгелер)	2	Бүгү чонга таваржып турган коргунчуг айыылдың херечизи боордан аңгыда бодунуң өг-бүлезинге Ташкентиден хлеб эккеп чораан чогаалчы дугайында медээлер-биле бот-тускайлаң таныжып билир.

литературазы			Мишка Додоновтун овур-хевиринге үнелел берип билир. Сөзүглелде кижилерниң аас-кежиктиг болурунче чүткүлдүү, шыдамык, турум, быжыг туруштуг, харыысалгалыг аажы-чаңныг болурун чырытканын тодарадып, утказын эдерти чугаалаар. Чогаалдың кижизидикчи салдарының дугайында чугаага киржир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ажыл».	1	Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот-тускайлаң ажылдап билир. Шүлүктүн идеялиг утказын тодарадып, тургузуунун онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип өөренир. Ажылдың кижиниң амыдыралынга ужур-утказын, авторнун көрүжүнүн дугайында чидиг айтырыгны тып, кол идеяны тодарадыр, шын харыы дилеп өөренир. Чогаалдың кижизидикчи салдарын сөзүглелге даянып, тодарадыр. Лириктиг чогаалды сайгарар, бодунун үзел-бодалын илередип турар. Авторнун көрүжү, авторнун туружу деп билиишкин-биле ажылдап өөренир. Сөс, оон утказының ханы, делгемин илередип, угаап-боданыышкынныг бижимел ажылды күүседип өөренир.
Кижиге – чурттуг, куш – уялыг			
Тыва драматургия	В. Ш. Кок-оол. Трагедия «Самбажык».	6	Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээниң дугайында таныжар. Тыва литератураның тургустунуп турар чылдарында драма жанрының сайзыраарыга чогаалчының киирген үлүүнүн дугайында медээни шингээдир, чугаага киржир. Чөрүлдээлиг байдал: драмада чөрүлдээни тодарадыр. Чогаалда болуушкуннарның төөгүлүг үндезиниин тодарадып өөренир. Тывага аңгы демиселин, чоннун коргуш чок маадырлыг чоруун шииде көргүскениниң онзагайын тодарадыр. Шииниң маадырларының овур-хевиринге аас, бижимел үнелелди берип билир. «Маадыр», «маадырның иштики делегейи» болгаш «чогаалдың

	С. А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа». Ф. И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шиллиттинген эгелер)	улустуң аас чогаалы-биле харылзаалы» деп билиишкиннерни катаптаар, өөрөнгөн чогаалыңа дүүштүр сайгарып билир. Шии чогаалын рольдап номчуурунунуң аянын шингээди билири. Детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырыңа салдарын тодарадыр. Шии жанрыңа хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни билир. Чечен чогаалдың сөзүглелиңе даянып, чогаалдың идеялиг утказын, чогаалчының чечен чаяаннын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып сайгарып билир. Чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын илередип, «либретто» деп билиишкин-биле таныжар, тайылбырлап өөренир. Чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын, дылдың чурумалдыг аргаларының тема, идея илередиринге салдарын сайгарып билир. Номчаан чогаалының утказын, дылының чеченин, өске чогаалдар-биле ылгалдыг болгаш дөмей талаларын тайылбырлап билир. Чогаалды кезектерге чарып, план тургузар. Чогаалды рольдарга хуваажып, аянынг номчуур. Чогаалдың утказыңа дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билир. Тыва улустуң чаңчылдарын кижизидикчи дээштиин илередип сайгарар. Р. Д. Кенденбилдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжар. vk.com»video-59838956_456239616 Шиллерниң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжар. Шииниң темазын, идеязын тодарадып билир. Чогаалдың сюжедин (ынакшаан ийи аныяк кижиниң төөгүзү, ол үениң амыдыралында айыыл дугайында) аас-биле дамчыдып билири (план ёзугаар долуга азы шилилгелиг). Төөгү-биле чогаал
--	---	---

			сюжединиң харылзаалыын тодарадып, тыва чогаал-биле деңней сайгарып билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы»	1	Авторнуң чогаадыкчы намдары-биле таныжар. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын, чогаалда канчаар илереп келгенин тодарадыр. Кускуннуң символиктиг овурун чогаалда ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың тема болгаш идея илередиринге ужур-дузалыын сайгарар. Чогаал бижиир аянында хууда чогаалчының стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билир. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүн символиктиг утказын, нарын философчу бодалды тодарадып билир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук». <i>Литература теориязы:</i> барымдалыг чогаалдар	2	Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар-биле таныжылга. «Ыдыктыг тук» деп чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билир. Чогаалды Тывага эрткен төөгүлүг хүннер-биле холбаштыр тайылбырлап билир. Төөгүлүг болуушкунну бодунуу-биле тайылбырлап билир. Ыдыктыг XIV-кү Далай-Лама башкының чагыгларын делгем угаап билир. Тоожунун идеялиг утказының ханызын, темазының чугулазын илередип билири.
Авай, авай, авайымны			

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамның ынак оглу». А. А. Даржай. Сонет «Авамга чечээм». З. А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орар»	2	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыр. Авторнун туружун, бодалын, сагыш-сеткилин тодарадып билир. Таблица-биле ажыл: аңгы-аңгы чечен чогаалдарда болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринде ава дугайында теманы чырыдып чоруурунун чоок, онзагай талаларын илередип билир. Шүлүктү аянның номчуур, ырлап күүседир. Шүлүктүн тургузуунун онзагайын тодарадыр, чоннун ырызы бооп чоруурун бадыткалдыг тайылбырлап билир. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге портрет, детальдарның салдарын тайылбырлаар. Кол маадырларның омур-хевиринге үнелелди кылып билир. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканынын, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузунда азы демнежипсайгарып билир. Чогаалда портрет, детальдарның идеялиг утка илередиринге ужур-утказын илередип билири. А.А.Даржайның тыва литературада туружун, үнүн тодарадып билир. Тыва литературада «Сонет» жанрының хөгжүлдеси-биле таныжар. Ук жанрның чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгалын билир. Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын тодрадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея илередиринге салдарын сайгарып билир. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказын илередип, авторнун туружун тодарадып билир. Ава дугайында темада бижиттинген чогаалдар дугайында чугаага киржир. Шүлүктү аянның номчуур. Шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадырып, шүлүк чогаалын сайгарыр. Шүлүк болгаш ыры деп темага дүүштүр ажык чугаага киржир. Шүлүктү ырлап өөренир.
--	--	----------	--

			Өөрөнгөн чогаалдарының ниити болгаш ылгалдыг талаларын, онзагайынга хамаарыштыр бот-тускайлаң түңнел үндүрүп билир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	А. С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С. Б. Пюрбю)	1	Лириктиг чогаалды сайгарар. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын шинчилел үндезиннерге даянып, бодалдарын илередип билир. «Шүлүкчүнүң туружу», «чогаалчының сөзүнүң күжү» болгаш «чечен чогаалдың дээштии» деп билиишкиннерини өөренип, катаптап, сайгарып билир. Авторнуң туружу, шүлүкчүнүң сөзүнүң күжү деп билиишкинни сайгарган чугаага киржир. Дылдың чурумалдыг аргаларының тыва дылче очулгазын сайгарар, тема болгаш идея илередиринге салдарын илередир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Е. Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).	4	Салым-чаяанныг тыва херээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чечен чогаалда авторнуң идеязын илередип билир, чогаалдың жанрын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп билир, тургузуунуң онзагайын тодарадыр, цитаталар ушта бижиирин өөренир. Тайылбырлыг номчулганы күүседир. Салым-чаяанныг уруг Надя Рушеваның кижизидилгезинге ада-иениң салдарын тодарадып билир. «Эпистолярлыг жанр» деп билиишкин-биле таныжылга. Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп теманы холбаштырып, тодарадып билиринге өөренир. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билир. «Талантылыг ада-ие -талантылыг ажы-төл» деп темалыг ажык чугаага киржилгелии.

	М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону»		Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал-политиктиг теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билир. Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының салдарын билир. Чогаалда ханы, философчу утканы сайгарып өөрениринге чаңчыгып өөренир. Бодалдарын дыңнакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалап билири. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билир.
Кижини болуру – чажындан			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Ч. Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шилиттинген эгелер). К. Д. Чамыян. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер) <i>Төлевилел-биле ажыл</i>	4	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнуң үлүг-хуузун илередип, чогаал сөзүглелинге даянып, сайгарып билир. Тоожунуң бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивиниң, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайын билип өөренир. Маадырның иштики делегейин тодаргай илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөрөдиге сонуургалын, чараш чүүлге хандыкшылын тодарадып билир. Чогаалдың кижизидикчи салдарын тодарадыр. Улустуң аас чогаалында чоннуң амыдыралчы мерген угаанынын сиңниккенин тодарадып өөренир. Чогаалдың сюжет болгаш композициянын сайгарып билир. Тоожунуң сюжет болгаш композицияны сайгарып билир. Чогаалда көдүрттүнген айтырыгга авторнуң туружун тодарадып билир. Ниитилелде элээдилер болгаш ада-иелер аразында мөзү-шынар чидиг айтырыгларның чугулазын билип, боттарының бодалдарын илередип сайгарар. Чогаалдың идеялиг уткаын тодарадырынга, кол маадырның

			иштики делегейин ажыдарында детальдарның, бойдус чурумалының салдарын тодарадып турар. Ниити ажилдаары: «Элээдилер кижизидеринге, өг-бүлө, школа, ниитилел аразында сырый харылзааны чорударының чидиг айтырыглары» деп темага ажык чугааны чорударында киржир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Х-О. Ховалыг. Шүлүк «Үш үнө»	1	Шүлүктүн адының символиктиг утказын сайгарып билир. Чогаалда авторнуң туружун илередип билир: төрөөн черинге, чонунга база ие дылында хүндүткелдии, ынакшылы
	Катаптаашкын, курлавыр	1	
	Ниити	34	

9 класс – 34 ш.

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Мөңгө даштың сарыны			
Эрте-бурунгу тураскаалдар	Тыва литератураның сайзырап келген оруктары Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик» (лит.очулга. Ю. Ш. Кюнзегеш, А. А. Даржай). «Означенное суурдан тывылган тураскаал»	2	Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун, бадыткалдыг шингээдиң өөренир. Таблица-биле ажыл: тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун торадып өөредир. Тыва чогаалдың сорулгаларын, үндезилекчи-чогаалчыларның сайзыралга салдарының дугайында өөредиглиг чугаага киржир. Литературлуг терминнерни ажыглааары: литературлуг маадыр, овор-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш оон өске билиишкиннерниң уjur-утказын билир. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайлары-биле таныжары. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдеглеп билири. Башкы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылаар. Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медереп билир. Бурунгу бижимел тураскаалдар, “Култегин” деп чогаалда девискээр, овор-хевирлер дугайында, бижиттинген аянынының дугайын сайгарып өөренир. Тоожуушкун кезектерин тодарадып билир. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр сайгарылгалыг чугаага бодунуң бодалын илередип билир. Шүлүктү очулдурганының төөгүзүн өөренир. Көжээде бижимелдерни

	(очулга Ю. Ш. Кюнзегеш)		сайгарар эге билиглерни шингээдир. Эртенги-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывар. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда онзагайын илередир. Маадырның төрөөн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскенинин аянын тодарадыр.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ю. Ш. Кюнзегеш. Баллады «Көк-Эл», «Багырның хылыжы». А. А. Даржай. Шүлүк «Бурунгунун изи-биле» И. Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы»	3	Балладаның тема, идеязын, болгаш композициязының онзагайын тодарадып, сюжеттин онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билир. Чогаалдың жанрының онзагайын тодарадып чугаалаар. Теманы тодарадырының үндезинин илередип билир. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгга, төөгүлүг болуушкуннарга, Көк-Элдин овурунга, чоннун дарлакчылар-биле демиселин көргүскенинги хамаарылгалыын тодарадып чугаалаар. Детальдың символиктиг утказын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп, эдерти чугаалаар. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Немелде материалдар-биле ажыдап билир. Чогаалдың тема, идеязын, үе болгаш девискээр дугайын тодарадып билир. Чогаалдың адының символиктиг утказы-биле ажылдап билир. Чогаалдың идеялиг утказын шингээди алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билип турар. Авторнун туружун тодарадып, бот хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири. Шүлүктүн идеялиг уjur-утказын, хамааты сорук киришкинин тодарадыр. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаар. Чагыг мотивин илереткенинин, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, уjur-утказын сайгарып шыдаар. Авторнун туружун лириктиг маадырның овурунга

			даянып, илередир билир.
Танды, Саян ийи сынның аразынга			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным» Н. Ш. Куулар. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер). <i>Теория литературы:</i> очерк дугайында билиг	3	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының үлүг-хуузун тодарадып билир. «Каргыга чорааным» деп очеркти бижээниниң онзагайын иледерип билир. Тоожукчу маадырның омур-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередип билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын сайгарып, чогаалдың идеязын илередиринге дээштиг салдарын тодарадыр. Бижимел ажылдарны күүседип билир. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүнүн дугайында чугаага киржир. Очерктиң хевирлерин тодрадып шыдаар. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр, үе, девискээр байдалдарын чечен чураанын тодарадып сайгарып билири. Төөгү болгаш күрүне айтырыы деп билиишкиннерни номда бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарар. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын сөзүглелге даянып шингээдир. Урандай болгаш Аялзаның омур-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунун) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарар, ынакшыл темазын ажыткан чугаага киржир. Боттуг чүүлдерниң (детальдар) омур-хевирлер чуррурунга салдарлыын тодарадыр. Медерелдиг, аянның номчуур, дылдың чурумалдыг аргаларын илередир, оларның чогаалга салдарын тодарадыр, сюжеттиг

			шугумун тодарадып план тургузар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказынга дүүштүр чугаага киржир.
--	--	--	--

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Поэма «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер). М. Ы. Идам-Сюрюн. Баллада «Союспаң». С. Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек». Шүлүк «Кара-Суг», «Хайыракан».	5	«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеязын тодарадыр. Чогаалда чураан болушкуннарның болгаш Тыва төөгүзүнүн арыннарының харылзаалыын тодарадып билир. Авторнун чогаалды бижээниниң аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередир. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени чогаалдан бадыткалдыг чижектер-биле илередир. Шүлүглелдин маадырларының омур-хевиринге үнелелээр, «прототип» деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билир. Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай туружун амыдыралчы байдалдар-биле бадыткап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Аянынг номчулганы күүседир. «Союспаң» деп балладаның тыва литератураның хөгжүлдезинге туружун болгаш уjur-дузанын тодарарып. Чогаалчының ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билир. Портрет, пейзажтың тема болгаш идеи илередиринге салдарлыын тодарадыр. Лира-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаар, балладаның тургузуунуң, уjur-утказының онзагайын илередир. Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билир, ук билигни сайгарылгага чогулчалыг, билдилиг ажыглап билир. «Чечек» деп шүлүглелдин бижиттинген төөгүзүн өөренир. кирилде кезээниң уjur-утказын тайылбырлап билир. Тема, идеяның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билир. «Онегин строфазы» деп билиишкинниң тыва литератураның
--	--	----------	---

	З. А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум» («Узорчатая моя Тува»). <i>Теория литературы:</i> баллада, лиро-эпический жанр		хөгжүлдезиниң оруунга көстүп келгенин өөренир. Шүлүглелдин бижиттингенинде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадып билир. Композиция тургузуунда – портрет болгаш пейзаж салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевирлер чуруурунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыр. Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыр. Критиктиг литература-биле ажылдап билир. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып өөренир. Литература-теоретиктиг кол билиглерни ажыглап, ажылдап билир: лиро-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман, оларның тус-тус онзагайын тодарадып билир. С. Б. Пюрбюнүн хамааты лирикасын өөренип, шингээдир. «Кара-Суг», «Хайыракан» деп чогаалдарда философчу бодалдар, хосталга темазын чырытканының онзагайын тодарадып шингээдир. Бойдус чурумалын бижип тура, кижиниң чер, бойдус-биле чергелешкек хамаарылгалыын илередип өөренир. Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин илередир, авторнуң туружун тодарадырынга салдарын тывар. Бижик демдектериниң чогаалда ужур-утказын, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарар. Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдыңхей-аът киришкинниг адының символиктиг, деңнелгелиг утказын тодарадып билир. Төрээн черниң эрткен, амгы болгаш келир үезин илереткениниң онзагайын тодарадыр. Чогаалды сайгарып, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарар. Риториктиг айтырыгларның, адалгаларның, бижик демдектериниң ужур-утказын, идея илередиринге салдарын тодарадыр.
Тыва	В. Ш. Көк-оол. Трагедия «Хайыраан бот»	2	Драматург В. Ш. Көк-оол оолдун чогаадыкчы ажил-херээ-биле

драматургия	<i>Теория литературы:</i> трагедия		таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база чогаалдың тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадып өөренир. Шииниң чөрүлдээниң чидиг талаларын болгаш маадырларның овор-хевирин, сюжет шугумунуң тода илереттиниң турарын шинчилеп өөренир. Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарар чугаага киржир. Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышканын тодарадыр, литературлуг терминнер-биле ажылдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш оон-даа өске. «Хайыраан бот» деп шиини дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажылдап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Шекспир. Шиини «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Б. Пюрбю) (шилиттинген эгелер)	2	Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеязын илередир. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренир. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдилиг болурун тодарадып өөренир. С. Б. Пюрбюнүң очулгаларының («онегин строфазы») дээштиин тодарадыр.
Дайын дээрге дарызыг чыт			

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче» Баллада «Кызыл кош»	2	Шүлүктүң тема болгаш идеязын, сорук киирер көдүрлүүшкүнүн тодарадыр. Лириктиг маадырның овуру болгаш бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынның омур-хевири чергелештир тодарадып сайгарар. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннар болгаш мааадырларның омур-хевири холбаштырып сайгарар. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседир. Балладаның бижиттинген төөгүзүн тодарадыр, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик кылдыр чураан – тыва чоннуң Кызыл Армияга бүгү талалыг дузазын көргүскен чоннуң ниитижиткен омур-хевири
--	--	----------	--

			тодарадып өөренир. Чогаал маадырларының омур-хевирин болгаш чечен үени тайылбырлаар. Чогаалдың композициязын тодарадыр. Шээжи-биле аянның номчулганы күүседир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек». О. К.Саган-оол. Очерк «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер)	3	Тыва литератураның төөгүзүнде тоожунуң туружун тодарадыр. Чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг омур-хевирин чогаалга даянып, тайылбырлаар. Чоннуң патриотчу аажы-чаңын чураанының онзагайын илередир, сөзүглелдерге бадыткап тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир. Чогаалдың социал-төөгүлүг болгаш мөзү-шынар илереткен дээштиг талаларын сайгарып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарына О. К.Саган-оолдун кириген үлүг-хуузу тодарадып өөренир. Чогаалдың очерк жанрының сайзыраарына идиглиг бооп турарын тодарадыр. Идейлиг угланышкынын болгаш темазын илередир. Тоожукчу маадырның омурун тода ажыдып билир. Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин сайгарар чугаага киржир, бодунуу-биле билип турарын тайылбырлаар.
Тос-ла чүзүн малымайны			

Тыва	В. Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим»	1	Көшкүн чоннарның езу-чаңчылдарын чогаалда илереткенин
------	-------------------------------------	---	---

чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В. Л. Эренчин. «Кадарчы уруг» В. С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга»		тодарадыр. Чоннуң аътка – шынчы өңнүүнге хамаарылганы илереткенин сөзүглелге болгаш өске үндезиннерге даянып, сайгарар. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередир. Шүлүкчүнүн чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайларын тодарадыр. Ынакшыл темазынга бижиттинген баштайгы чогаалдарның бирээзи-биле таныжылга. Чогаалдың идея болгаш темазын илередир. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдырын сайгарып билир. Шүлүктүн тема болгаш идеязын тодарадыр. Тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр оран-савазынга – өггө хүндүткел ёзузун илереткенин чогаалдың лириктиг маадырының овурунга даянып сайгарып өөренир. “Өг”, “октаргай” деп билиишкиннерниң философчу утказының шүлүкте илереп келгенин бадыткалдыг сайгарып билир. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Е. Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер)	2	Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередир. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтуг угланыышкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап, тайылбырлап өөренир. Кол маадырның овуру болгаш ооң портотивиниң дугайында сайгарып билир. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүрген айтырыгларны бодунуу-биле билип турарынга болгаш чогаал сөзүглелдеринге даянып, тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.
Аспас дизе, хая көрүн			

Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	А. А. Даржай. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер) Чечен чугаа «Он рубль». Ф. Ш. Сегленмей. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер)	4	Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билир. Тоожуда ниити чуруттунган овор-хевирлер-биле ажылдаар. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүрттүнгенин сөзүглелге даянып, тайылбырлаар чугаага киржир. Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билир. Чогаалда “оңгар” чурумалы маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаар. Литературлуг терминнер ажыглап база чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле» болгаш «ниитилел» деп билиишкinnerни сайгарарып, тайылбырлап билир. Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыр. «Адалар болгаш ажы-төл» темазын чогаалга даянып база херек кырында амыдырал-биле холбап, сайгарылгалыг чугаага киржир. Кырган-ава Сериңниң ооң оглу Мөңгүн-оолдун аразында хамаарылганы чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билир. Аваның сагыш-сеткилдин иштики байдалын (психологиязын) монолог дузазы-биле илertкенин сайгарып билир. Детальдарның (боттут чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге салдарлыын тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чагааларны ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренир. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билир. Социал-төөгү болгаш чүдүлге айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтут угланыышкinner-биле холбаштыр сайгарып
--	--	----------	---

			билир. Маадырларга ниити болгаш тус-тус үнелелди берип билир. Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның овор-хевири сайгарып билир. Чогаалдың тургузуунуң, дылының онзагайын тодаргай ылгап өөренир. Ном саңыга болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	М. К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу». Э. Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей» (шилиттинген эгелер). А. А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым»	3	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыр. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билир. Тыва шүлүк чогаалында үштээн тывызык-шүлүктер деп хевири-биле таныжар, сөзүглел-биле ажылдап билир. Шүлүктү сайгарып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир. Шүлүглелинде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайының дугайында өөредилге сайгарылгалыг чугаага киржир, тайылбырлап билир. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чингис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң чогаалды бижиирде философчу аянын, угаап-бодаашкынын тодарадып билир. Шүлүглелди сайгарып билир. Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билир. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап өөренир. Чогаалдың идеялыг угланышкынын тодарадыр, лириктиг маадырның, ооң хамааты туружун чогаал сөзүглелинге даянып сайгарар, илередип билир. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин

			илереди, ооң уjur-утказын тайылбырлап билир. Чогаалды сеткил-хайнышкынныг номчуур, шээжи-биле аянныг чугаалап билир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (очул. А. К. Калзан) (шилиттинген эгелер) <i>Төлевилел ажылы</i>	1	Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Солдат шериг хүлээлге – дайынче шынчы сөс дугайында чугаага бодалын илереди, киржир. Маадырның омур-хевиринге үнелел бээр. Ниити ажылдаары: «Дириг чорааш черле утпа» деп төлевилелди күүседир.
	Катаптаашкын, курлавыр	1	
	Ниити	34	